

Biannual Journal of
Metaphysical Investigations,
Vol.5, No. 10, Fall & Winter 2024-
2025, pp 7-38

The Most Important Strategies for Updating Islamic Philosophy¹

Mahdi Abbaszadeh²

For several centuries, Islamic philosophy has been in a state of "isolation," meaning it has lost its relevance to contemporary issues. It neither addresses pressing problems nor, at the very least, actively engages with modern challenges. This paper explores the nature, potential, and realization of Islamic philosophy, its key achievements, and its historical development across early, late, and contemporary periods. It identifies three types of Islamic philosophy: Islamic Philosophy as a Concept, the theoretical foundation and ideas behind Islamic philosophy. Islamic Philosophy as an Actualized Phenomenon, represented by schools such as Peripatetic, Illuminationist, Sadrian, and Neo-Sadrian philosophy. Future Islamic Philosophy, an ideal form that could emerge, contingent on certain conditions and prerequisites, including its capacity to engage with contemporary issues, especially socio-cultural and practical concerns. The survival of Islamic philosophy, and its avoidance of becoming merely a historical relic, against the notion of the "end of Islamic philosophy", depends on its ability to adapt and address modern-day challenges. This paper proposes key strategies to realize the future or ideal Islamic philosophy:

¹ . **Research Paper**, Received: 6/10/2024; Confirmed: 5/11/2024.

² . Professor of Epistemology Department, Research Institute for Islamic Culture and Thought, Tehran, Iran. (dr.abbaszadeh@iict.ac.ir).

Keywords: Islamic philosophy, Contemporary challenges, Interdisciplinary, methodology, New sciences.

Introduction

For centuries, Islamic philosophy has existed in a state of relative isolation. By "isolation," we do not mean it has remained entirely stagnant or devoid of progress. Instead, it has lost its relevance to contemporary challenges, failing to actively engage with or address current issues. This lack of contemporaneity has contributed to its diminished global presence. The emergence and longevity of any philosophical tradition, including Islamic philosophy, depend on its ability to remain relevant and address contemporary issues meaningfully. A brief look at the historical development of Islamic philosophy reveals that it has taken centuries—three to five, in fact—for new movements or schools (such as the Peripatetic, Illuminationist, Sadrian, and Neo-Sadrian traditions) to emerge. This timeline suggests a slow pace of evolution. Moreover, some scholars argue that the progression from Peripatetic philosophy to the Neo-Sadrian school represents a "regressive" trajectory, though this view is not universally accepted. Over the past four centuries, Sadrian philosophy has dominated the field. The Neo-Sadrian school, however, is not viewed as an independent movement but as a continuation of Sadrian thought (Hikmat Muta'aliya). While this dominance is particularly evident in Iran, the situation of Islamic philosophy in other Islamic countries appears equally stagnant. To address these concerns, we explored several foundational questions: What is the nature of Islamic philosophy? Is it possible to revive it, and what would this entail? What are its historical achievements, and how has it evolved across different periods (early, late, and contemporary)? From this investigation, we identified three distinct forms of Islamic philosophy:

1. Islamic philosophy as a concept, reflecting its theoretical foundations.
2. Islamic philosophy as an actualized phenomenon, referring to its historical and existing schools.
3. Future or ideal Islamic philosophy, which envisions a dynamic and relevant philosophy actively engaging with contemporary issues.

This paper focuses on the third form, future Islamic philosophy, which aims to address modern challenges and align with present-day realities. Achieving this requires a forward-thinking approach and a set of conditions and strategies to bridge the gap between the current state of Islamic philosophy and its ideal future. The Challenges Facing Contemporary Islamic Philosophy

Contemporary Islamic philosophy has largely failed to engage with current global issues or offer solutions to pressing problems. When it has engaged, its contributions have often gone unnoticed in global intellectual circles. A telling sign of this limited influence is the absence of Islamic philosophy in contemporary philosophical literature. If it were producing significant and updated philosophical insights, these would likely be referenced by scholars worldwide.

To ensure the survival and relevance of Islamic philosophy, we must move toward a future-oriented model capable of addressing contemporary issues. The idea that Islamic philosophy has exhausted its possibilities and is "complete" must be rejected. Significant intellectual and philosophical effort is required to reduce the gap between its current state and its ideal potential. A comparison with Western philosophy provides valuable insights. In the West, philosophy has extended its influence into culture, society, and practical domains, such as politics, economics, ethics, and law. Philosophical inquiry has addressed real-world issues, offering insights that shape modern life. Could Islamic philosophy not achieve similar relevance? While this expectation cannot be met by the current state of Islamic philosophy, it could be fulfilled by a revitalized, future-oriented model.

Strategies for Updating and Revitalizing Islamic Philosophy

To realize the potential of Islamic philosophy and make it relevant to contemporary challenges, several key strategies should be prioritized:

1. Engagement with empirical sciences and new technologies: Islamic philosophy should explore the philosophical questions arising from fields such as physics, astrophysics, biology, biotechnology, and artificial intelligence.
2. Focus on the "fourth wave" of philosophy: Philosophy has evolved through four major waves—ontology, epistemology, logical-linguistic studies, and cognitive science. Islamic philosophy should engage with the "fourth wave," addressing challenges related to human cognition.
3. Adopting a "philosophy of" approach: This involves philosophical reflections on various sciences and practical matters from an external perspective, which can enhance its relevance and applicability.
4. Incorporating concrete approaches: Historically, Islamic philosophy has often been abstract. To address contemporary individual and social issues, it should adopt more concrete approaches, such as phenomenology and existentialism.

5. Fostering interdisciplinary research: Solving complex modern problems requires collaboration between Islamic philosophy and other sciences. Interdisciplinary research should be prioritized to tackle these challenges effectively.
6. Utilizing new methodologies: Islamic philosophy can benefit from modern research methods, such as genealogical analysis, phenomenology, interpretive-hermeneutical approaches, and semantic studies, to address contemporary issues more comprehensively.

Conclusion

The future of Islamic philosophy depends on its ability to engage with contemporary issues and offer meaningful solutions. Achieving this will require substantial intellectual effort, interdisciplinary collaboration, and a willingness to adopt new methodologies and approaches. Only by revitalizing its relevance can Islamic philosophy regain its prominence and make a significant impact on global philosophical discourse.

References

- Javadi Amoli, Abdollah (2005). "The Essence of Islamic Philosophy." *Qabasat: Quarterly Journal of Philosophy of Religion and New Theology*, Vol. 10, No. 35.
- Khosropanah, Abdolhossein (2005). "The Identity of Islamic Philosophy." *Qabasat: Quarterly Journal of Philosophy of Religion and New Theology*, Vol. 10, No. 35.
- Dadbeh, Asghar (1997). *Introduction to Philosophy*, 13th Edition. Tehran: Payame Noor University Press (Experimental Edition of Academic Textbooks).
- Darzi, Ghasem; Ghoramaleki, Faramarz; and Pahlavan, Mansour (2013). "Typology of Inter."
- Abbaszadeh, Mahdi (2017). *Existential Theology: A Comparative and Critical Study of the Thoughts of John Macquarrie*. 1st Edition. Tehran: Publishing Organization of the Research Institute for Islamic Culture and Thought.
- Abbaszadeh, Mahdi (2019a). "Philosophy of Religion and Global Theology from an Islamic Perspective." *Qabasat: Journal of Philosophy of Religion and New Theology*, Vol. 24, Issue 91.
- Abbaszadeh, Mahdi (2021). "The Relationship Between Cognitive Sciences and Islamic Philosophy." *Biannual Journal of Contemporary Theology and Philosophy*, Vol. 1, Issue 1.
- Abbaszadeh, Mahdi (2019b). *The Epistemological System of Suhrawardi's Illuminationism*. 3rd Edition. Tehran: Publishing Organization of the Research Institute for Islamic Culture and Thought.

مهم‌ترین راه کارهای روزآمدسازی فلسفه اسلامی^۱

مهدی عباس‌زاده^۲

چکیده

چند قرن است که فلسفه اسلامی در قسمی "انزوا" به سر می‌برد، به این معنا که روزآمدی خود را از دست داده است؛ چه این که حل "مسئله" نمی‌کند، یا دست کم مواجهه جدی و فعال با مسائل روز ندارد. نوشتار حاضر ضمن اشاره به چیستی، امکان و تحقق فلسفه اسلامی؛ دستاوردهای فلسفه اسلامی؛ و سیر تطور فلسفه اسلامی در بستر تاریخ (متقدم، متأخر، و معاصر)، سه قسم فلسفه اسلامی را از هم تفکیک کرده است: فلسفه اسلامی در مقام مفهوم؛ فلسفه اسلامی در مقام تحقق (مشائی، اشراقی، صدرائی، و نوصدرائی)؛ و فلسفه اسلامی آینده. فلسفه اسلامی آینده، فلسفه اسلامی مطلوب است که می‌تواند بعدها پدید آید و پیدایش آن البته شرایط و لوازمی دارد که باید به آنها التفات کرد، از جمله توجه به مسائل روز به‌ویژه مسائل اجتماعی- فرهنگی و کاربردی. به نظر می‌رسد بقای فلسفه اسلامی و نپیوستن آن به تاریخ، در تقابل با ایده "پایان فلسفه اسلامی"، منوط به این مهم است. در

۱. مقاله پژوهشی، تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۷/۱۵ تاریخ تایید علمی: ۱۴۰۳/۸/۱۵.

۲. استاد گروه معرفت‌شناسی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ایران. (dr.abbaszadeh@iict.ac.ir).

ادامه، به مهم‌ترین و محوری‌ترین راه‌کارهایی اشاره شده است که می‌توانند فلسفه اسلامی آینده یا مطلوب را تحقق بخشند؛ این راه‌کارها عبارتند از: اعتنای فلسفی به علوم و فناوری‌های جدید؛ توجه به موج چهارم در فلسفه؛ پرداختن به فلسفه‌های مضاف؛ اتخاذ رویکردهای انضمامی در فلسفه؛ اجرای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در فلسفه؛ و به‌کارگیری روش‌های جدید در فلسفه.

واژگان کلیدی: فلسفه اسلامی، مسأله، میان‌رشته‌ای، روش‌شناسی، علم جدید.

۱. مقدمه

چند قرن است که فلسفه اسلامی در قسمی انزوا به‌سر می‌برد. مراد ما از "انزوا" این نیست که فلسفه اسلامی هیچ پیشرفتی نداشته و کاملاً راکد مانده است، بلکه این است که روزآمدی خود را از دست داده؛ چه این که حل "مسئله" (Problem) نمی‌کند، یا دست‌کم مواجهه جدی و فعال با مسائل روز ندارد و بسا اساساً توجه کافی به آنها نمی‌کند. به نظر می‌رسد پیدایش یک جریان یا مکتب فلسفی جدید، بلکه به‌گونه‌ای بنیادین، بقای یک فلسفه و پیوستن آن به تاریخ، منوط به روزآمدی و مواجهه آن با مسائل روز است. با مروری اجمالی بر سیر تطور فلسفه اسلامی در طول تاریخ، آن‌گونه که پس از این اشاره خواهیم کرد، می‌توان دریافت که سه تا پنج قرن زمان لازم بوده است تا یک جریان یا مکتب فلسفی جدید (مشائی، اشراقی، صدرائی، و نوصدرائی) در عالم اسلام پدید آید و این زمان اندکی نیست. گذشته از این که برخی از پژوهشگران معتقدند سیر تاریخی فلسفه اسلامی از جریان فلسفه مشائی به مکتب نوصدرائی، سیری "پس‌رونده" است (هرچند برخی اهل فلسفه هم هستند که با این نکته مخالفت جدی دارند)، اما قابل انکار نیست که در بازه زمانی چهار قرن اخیر، فلسفه صدرائی در میان فیلسوفان غلبه و سیطره کامل داشته است؛ زیرا مکتب نوصدرائی را نمی‌توان به مثابه یک فلسفه اسلامی مستقل در نظر گرفت، بلکه در ذیل جریان صدرائی (حکمت متعالیه) قابل تعریف است. این مطالب، بیشتر ناظر به وضعیت فلسفه

اسلامی در ایران است، اما در دیگر کشورهای اسلامی هم وضعیت فلسفه اسلامی، بهتر از این به نظر نمی‌رسد.

روشن است که جریان‌ها یا مکاتب چهارگانه یاد شده، در اثر مواجهه فیلسوفان مسلمان پیشین، با مسائل روز زمان و مکان خودشان پدید آمده‌اند. بنابراین، باید بررسی کرد که چرا فلسفه اسلامی، در "اکنون" و "این‌جا"، مواجهه درست و تعریف شده‌ای با مسائل جدید ندارد؟ آیا ایراد در ذات این فلسفه است، یا در اهل فلسفه (فیلسوفان مسلمان)، یا در شرایط و مشکلات ویژه جوامع مسلمان، ... یا در همه اینها؟ و این پرسش مهمی است.

با این حال، نوشتار حاضر درصدد پاسخ‌گویی به پرسش فوق نیست، بلکه پرسش اصلی نوشتار حاضر این است که فلسفه اسلامی برای این که به حل مسائل روز پردازد یا دست‌کم مواجهه درستی با آنها داشته باشد، باید چه راه‌کارهایی را در پیش گیرد؟

برای پاسخ‌گویی به این پرسش، و از باب تمهید، ابتدا به مباحثی همچون چیستی، امکان و تحقق فلسفه اسلامی؛ دستاوردهای این فلسفه؛ و سیر تطور آن در بستر تاریخ (فلسفه‌های اسلامی متقدم، متأخر و معاصر) پرداخته، سپس سه قسم فلسفه اسلامی (فلسفه اسلامی در مقام مفهوم، فلسفه اسلامی در مقام تحقق، و فلسفه اسلامی آینده یا مطلوب) را از هم تفکیک می‌کنیم، و نهایتاً مهم‌ترین و محوری‌ترین راه‌کارهای تحقق فلسفه اسلامی آینده یا مطلوب را، فلسفه‌ای که در گیر مسائل روز خواهد بود، بررسی خواهیم کرد.

بخش اول. چیستی، امکان و تحقق؛ دستاوردها؛ و سیر تطور فلسفه اسلامی

لازم به نظر می‌رسد مقدمتاً نگاهی کوتاه به سه مبحث مهم بیفکنیم: چیستی، امکان و تحقق فلسفه اسلامی، دستاوردهای فلسفه اسلامی، و سیر تطور فلسفه اسلامی در بستر تاریخ.

الف. چیستی، امکان و تحقق فلسفه اسلامی

یکی از مبنایی‌ترین پرسش‌ها در باب فلسفه اسلامی، این است که فلسفه اسلامی چیست؟ و خاصه وصف «اسلامی» در این ترکیب وصفی چه معنایی دارد؟. اندیشمندان معاصر،

دیدگاه‌های مختلف و متنوعی در این باره عرضه کرده‌اند (برای ملاحظه شرح مختصری از این دیدگاه‌ها، نک: خسروپناه، ۱۳۸۴، صص ۹۷-۱۰۸). اجمالاً می‌توان اظهار داشت فلسفه اسلامی، فلسفه‌ای است که فیلسوفان مسلمان آن را تبیین کرده، پرداخته و مورد تحقیق قرار داده‌اند؛ همچنین اسلامیت آن به این است که در تخالف با اصول اسلامی نباشد یا از اصول اسلامی در توسعه و باروری آن بهره‌گیری شود (عابدی شاهرودی، ۱۳۷۴، ص ۵).

فلسفه اسلامی اگر به معنای درست تأثیرپذیری فلسفه از اسلام (به‌نحوی که اگر در بستر دیگری جز دین اسلام رشد می‌کرد، صورت دیگری می‌یافت) لحاظ شود و اگر به معنای نادرست جایگزینی محتوای وحی نبوی با استدلال عقلی فلسفی تلقی نگردد، هم امری است ممکن و هم در متن واقع تحقق یافته است (عبودیت، ۱۳۸۲، ص ۴۱).

تأثیرپذیری فلسفه از اسلام در ابعاد و جهات مختلفی قابل بررسی است. از باب نمونه، فلسفه اسلامی، از حیث مبانی، مبتنی بر توحید، که اصل اساسی اسلام است، می‌باشد؛ از حیث روش، مبتنی بر عقل‌گرایی است و تأکید بر عقل از مهم‌ترین تأکیدات قرآن و حدیث هم است؛ از حیث موضوعات یا به تعبیر دقیق‌تر مسائل، بسیاری از مسائل آن از متن دین یا دست‌کم با نظر به آن اخذ و تبیین شده یا توسعه یافته‌اند (مسائلی مانند نفس یا روح، معاد، صفات خدا، وحی و الهام و ...)؛ از حیث نتایج و یافته‌ها، گاه به‌وضوح ملاحظه می‌شود که فلاسفه اسلامی به معتقدات دینی پای‌بندی دارند، مانند تصدیق به معاد جسمانی در فلسفه ابن‌سینا علی‌رغم عدم امکان اثبات عقلی آن از دید وی (عباس‌زاده، ۱۳۹۸ الف، ص ۱۶).

بنابر نکات فوق، می‌توان نتیجه گرفت که اگر فلسفه در عالمی غیر از اسلام شکل می‌گرفت و از آن تأثیر نمی‌پذیرفت، قطعاً صورت دیگری می‌یافت؛ چه این که معتقدات دیگر ادیان بعضاً با معتقدات اسلامی تفاوت دارند. اما این تأثیرپذیری قطعی فلسفه اسلامی از اسلام را نباید به معنای جایگزینی محتوای وحی نبوی با استدلال عقلی تلقی کرد؛ زیرا در این صورت،

جوهر تفکر فلسفی در عالم اسلام که همانا «عقلانیت» (به معنای بهره‌گیری از ادله عقلی در بررسی و حل مسائل) است، از میان خواهد رفت (عباس‌زاده، ۱۳۹۸ الف، ص ۱۶).

ب. دستاوردهای فلسفه اسلامی

برخی از اندیشمندان معاصر، دستاوردهای فلسفه اسلامی را در چهار محور دسته‌بندی کرده‌اند (مطهری، ۱۳۷۳ ب، صص ۲۲۶-۲۲۵):

۱. مسائلی که تقریباً به همان صورت یونانی باقی ماند و حکمای اسلامی هیچ‌گونه تصرف یا تکمیلی در آنها نکردند، یا تصرف و تکمیل آنها بسیار اندک بوده است و شکل مسائل چندان تغییر نکرده است؛
۲. مسائلی که حکمای اسلامی آنها را تکمیل کردند؛ به این نحو که مبانی آنها را استوارتر و خود آنها را مستدل‌تر کردند، خواه از طریق تغییر شکل براهین و خواه از طریق افزودن براهین جدید؛
۳. مسائلی که در یونان دارای ابهام بودند و حکمای اسلامی آنها را روشن کردند و لذا تفاوت در صورت‌های این مسائل رخ داد؛
۴. مسائلی که هیچ سابقه‌ای در یونان نداشتند و لذا یکسره جدیدند، حتی از جهت نام و عنوان.

برخی از مصادیق مسائل فلسفی مطرح در ذیل این چهار دسته، به شرح زیر هستند: «از قسم اول... اکثر مسائل منطق، مبحث مقولات ده گانه ارسطو و علل اربعه و تقسیمات علوم ارسطویی، و تقسیمات قوای نفس را می‌توان نام برد ...، اما قسم دوم: این قسمت زیاد است [و برای نمونه] ... می‌توان مسأله امتناع تسلسل، تجرد نفس، اثبات واجب، توحید واجب، امتناع صدور کثیر از واحد، اتحاد عاقل و معقول، و جوهریت صور نوعیه را نام برد، ... اما قسم سوم، برای این قسمت رابطه حرکت با علت و رابطه خدا و عالم، مسأله معروف مُثُل افلاطونی، و مسأله صرف‌الوجود بودن واجب را می‌توان نام برد ... از جمله مسائلی که در

این ردیف [قسم سوم] باید شمرد، ... بیان اقسام تقدم، اقسام حدوث، انواع ضرورت‌ها و امکان‌ها، اقسام وحدت و کثرت [است]. اما قسم چهارم یعنی مسائلی که برای اولین بار در جهان اسلامی طرح و عنوان شده است؛ این مسائل، هم زیاد است و هم دارای ارزش و اهمیت بیشتری است. از این مسائل است مسائل عمده وجود، یعنی: اصالت وجود، وحدت وجود، وجود ذهنی، احکام سلبیه وجود، همچنین مسأله جعل [ایجاد]، مناط احتیاج شیء به علت، قاعده بسیط الحقیقه، حرکت جوهریه، تجرد نفس حیوان و تجرد نفس انسان در مرتبه خیال، اعتبارات ماهیت، احکام عدم خصوصاً امتناع اعاده معدوم، معقولات ثانیه، قاعده امکان اشرف، علم بسیط تفصیلی باری، امکان استعدادی، بعد بودن زمان، فاعلیت بالتسخیر، جسمانیه الحدود بودن نفس، معاد جسمانی، وحدت نفس و بدن، نحوه ترکیب ماده و صورت که آیا انضمامی است یا اتحادی، تحلیل حقیقت ارتباط معلول با علت، وحدت در کثرت نفس و قوای نفس (مطهری، ۱۳۷۳ ب، صص ۲۲۹-۲۲۶).

شایان ذکر است که در اکثر مصادیق قسم اول، اگرچه شکل مسائل تغییر جدی نداشته، اما بسیاری از فیلسوفان مسلمان، در ذیل همین مسائل، گاه آرای جزئی دیگری (غیر از یافته‌های فلاسفه یونانی) ارائه نموده‌اند. مصادیق اقسام دوم، سوم و چهارم نیز بسیار بیشتر از نمونه‌های یاد شده است، چنان‌که سید محمدحسین طباطبائی مدعی است همه مباحث و مسائل فلسفی انتقال یافته از یونان از "دویست" مورد تجاوز نمی‌کرده است و حکمای اسلامی آن را به "هفت صد" مبحث و مسأله افزایش داده‌اند (نک: رشاد، ۱۳۷۷، ص ۵۷).

ج. سیر تطور فلسفه اسلامی در بستر تاریخ

تاریخ فلسفه اسلامی را می‌توان به سه دور مجزا تقسیم کرد: فلسفه اسلامی متقدم، فلسفه اسلامی متأخر، و فلسفه اسلامی معاصر.

۱. فلسفه اسلامی متقدم

فلسفه اسلامی متقدم، خود به دو دوره خُردتر تقسیم می‌شود: فلسفه اسلامی مشائی و فلسفه اسلامی اشراقی. در دوره نخست، که از قرن نهم میلادی/ سوم هجری آغاز شد، فلاسفه عمدتاً در سنت ارسطویی و به تعبیری مشائی به اندیشه‌ورزی پرداختند و ضمن بهره‌گیری از تفاسیر نوافلاطونی متون ارسطو، مجموعاً کوشیدند فلسفه را با آموزه‌های اسلامی پیش ببرند. روش اصلی تفلسف در سنت مشائی، استدلال عقلی و به‌ویژه برهان بود و همین نکته فلاسفه مشائی متقدم را در زمره عقل‌گرایان جای می‌داد. فلاسفه‌ای همچون کندی، رازی، فارابی، اخوان الصفا، ابن سینا، نصیرالدین طوسی (از جهتی)، ابن باجه، ابن طفیل، ابن رشد و ... به این دوره تعلق دارند. فلاسفه مشائی متقدم، به‌گونه‌ای هنرمندانه، دستاوردهای فلسفی یونانی- اسکندرانی را با آموزه‌های اسلامی درآمیختند و با تکیه بر تفکر قوی و نبوغ خود، دستگاه فلسفی استواری را بنیان نهادند که گستره نفوذ آن به شرق و غرب جهان رسید (رشاد، ۱۳۷۷، ص ۵۶).

در دوره دوم، که از قرن دوازدهم میلادی/ ششم هجری آغاز شد، فلاسفه اشراقی پدید آمدند. اینان کوشیدند کاستی‌های فلسفه مشائی متقدم را از طریق یافته‌های برخی فلاسفه یونانی به‌ویژه افلاطون و نیز نوافلاطونیان، آموزه‌های حکمت ایران باستان، نیز آرای برجای مانده از اقوام بابلی، مصری، هندی، چینی و نهایتاً شیوه عرفا و متصوفه جبران کنند و بر این اساس، روش درست فلسفی را آمیزه‌ای از استدلال عقلی و شهود قلبی (اشراق) دانستند، هرچند شهود قلبی را بالمآل برتر از استدلال عقلی دانستند.

مؤسس فلسفه اشراق، سهروردی (شیخ اشراق) است. او پس از نقد فلسفه مشائی متقدم و گذار از آن، مجموعه آرای فلسفی خود را بر مبنای عامل "اشراق" پایه‌ریزی کرد. او به مدد این عامل، در رویارویی فکری با فلاسفه پیشین، مفاهیم فلسفی و معرفت‌شناختی «نوری» (سطح شهودی و حضوری) را جایگزین مفاهیم فلسفی و معرفت‌شناختی «ماهوی» (سطح مفهومی حصولی) نمود، احکام جدیدی را بر آن‌ها مترتب ساخت و بدین سان، مجموعاً یک

نظام فلسفی نوآورانه را طرح‌ریزی کرد (عباس‌زاده، ۱۳۹۸ب، ص ۱۸). پیروان سهروردی، به‌ویژه شمس‌الدین شهرزوری و قطب‌الدین شیرازی راه وی را دنبال کردند. برخی دیگر از فلاسفه، از جمله نصیرالدین طوسی (از جهتی)، جلال‌الدین محمد دوانی، غیاث‌الدین منصور دشتکی، میرداماد (و حکمت یمانی او)، میرفندرسکی، ملامحسن فیض کاشانی، ملاعبدالرزاق لاهیجی و ... هم به معنای عام کلمه، «اشراقی» بوده‌اند، یعنی در فلسفه به جمع استدلال عقلی و شهود قلبی، باور داشته‌اند (عباس‌زاده، ۱۳۹۸ب، صص ۲۰-۲۱).

۲. فلسفه اسلامی متأخر

فلسفه اسلامی متأخر، که از قرن هفدهم میلادی/یازدهم هجری آغاز شد، دوره ملاصدرا و فلاسفه صدرائی است. ملاصدرا از طریق ترکیب دیدگاه‌های فلاسفه مشائی متقدم، اشراقیون، عرفا، متکلمین و همچنین مباحث نقلی در قرآن و حدیث، فلسفه‌ای مستقل به نام «حکمت متعالیه» ایجاد کرد و فلاسفه صدرائی به‌ویژه ملاهادی سبزواری و دیگران آن را دنبال کردند.

تأثیرپذیری ملاصدرا از فلاسفه یونانی، مشائی، اشراقی و نیز عرفا، امری است آشکار؛ لیکن این تأثیر را نباید به یک معنای منفی و انفعالی صرف فهمید: «صدرالمتألهین آنچه در این زمینه از قدمای یونان و بالأخص افلاطون و ارسطو رسیده بود و آنچه حکمای بزرگ اسلامی از قبیل فارابی و بوعلی و شیخ اشراق و غیرهم توضیح داده بودند یا از خود افزوده بودند و آنچه عرفای بزرگ با هدایت ذوق و قوت عرفان یافته بودند [را] به خوبی هضم کرد و از نو اساس جدیدی را پی‌ریزی کرد و آن را بر اصول و قواعدی محکم و خلل‌ناپذیر استوار کرد و از جنبه استدلال و برهان، مسائل فلسفه را به صورت قواعد ریاضی درآورد که هریک از دیگری استخراج و استنباط می‌شود و به این وسیله فلسفه را از پراکندگی طرق استدلال بیرون آورد (مطهری، ۱۳۷۳الف، ص ۳۰)».

فلسفه ملاصدرا، از بُعد فلسفی، برآیند دو جریان مهم مشائی و اشراقی است. مشرب مشائی، به ارسطو منسوب است و مشرب اشراقی، به افلاطون؛ لیکن این دو جریان، آنگاه که به عالم اسلام می‌رسند، گسترده‌تر و عمیق‌تر می‌شوند؛ سنت مشائی به‌ویژه توسط فارابی و ابن‌سینا و سنت اشراقی توسط سهروردی (شیخ اشراق) دنبال می‌شود و مباحث و فروع بسیاری به یافته‌های موجود افزوده می‌شوند. ملاصدرا در انتهای این دو جریان قرار دارد. پس «فلسفه صدرالمتألهین علاوه بر آنکه از جنبه‌هایی بدیع و بی‌سابقه است، نتیجه زحمات هشت صد ساله محققین بزرگی است که هریک در جلو بردن فلسفه سهیم هستند» (مطهری، ۱۳۷۳ الف، صص ۳۰-۳۱). او همچنین عرفان و مباحث نقلی (قرآن و حدیث) را هم وارد فلسفه کرد. در واقع، برای او «هدف، کسب معرفت و یقین ناشی از معرفت است و با حد وسط قرار دادن قول معصوم، معرفت و یقین حاصل می‌شود؛ این هماهنگی برهان و عرفان و قرآن، به بیان دیگر عقل و شهود و نقل، از ابتکارات ... صدرالمتألهین است» (جوادی آملی، ۱۳۸۴، ص ۸).

۳. فلسفه اسلامی معاصر

فلسفه اسلامی معاصر، که از قرن بیستم میلادی/چهاردهم هجری آغاز شد، عمدتاً در قالب «فلسفه نوصدرائی» شکل گرفت. فلسفه نوصدرائی، ضمن بهره‌گیری از حکمت متعالیه ملاصدرا، در تقابل با ماده‌باوری مارکسیستی و جریان‌ها و مکاتب الحادی فلسفه غرب، با تحقیقات سید محمدحسین طباطبائی و شاگرد وی مرتضی مطهری آغاز شد و دیگران از جمله عبدالله جوادی آملی و ... آن را تداوم بخشیدند: «اگر بازپیرایی و بازسازی یک مکتب فلسفی و فکری [حکمت متعالیه]، متناظر به دانش‌ها و چالش‌های عصری، ضمن تحفظ بر مبانی و عناصر جوهری آن جریان [را] نوسازی آن بنامیم، حق داریم جنبش جدید فلسفی ایران را «مکتب نوصدرائی» بنامیم (رشاد، ۱۳۷۷، ص ۶۰)». در واقع، فلسفه نوصدرائی، عنوانی است که می‌توان آن را به فلسفه اسلامی معاصر اطلاق کرد که به شرح، تبیین و توسعه دیدگاه‌های فلسفی در امتداد و افق حکمت متعالیه ملاصدرا پرداخته است. فلسفه

نوصدرائی اگرچه در ذیل فلسفه صدرائی تعریف شده و همان روش حکمت متعالیه را در پیش گرفته است، اما دیدگاه‌های مستقلی هم عرضه داشته که بر مبنای آنها می‌توان این فلسفه را به مثابه یک مکتب یا گفتمان فلسفی لحاظ کرد (عباس‌زاده، ۱۳۹۸ ب، ص ۱۷). فلسفه نوصدرائی توانست از سه جهت فلسفه موجود را دگرگون سازد: صوری و شکلی؛ روشی؛ و محتوایی. در بخش تحول صوری، می‌توان به تغییر در ساختار و چینش مباحث فلسفی اشاره کرد؛ به این معنا که به جای آغاز کردن از هستی‌شناسی، از معرفت‌شناسی و مسأله ادراکات آدمی آغاز شد. در بخش نوآوری روشی، می‌توان پرهیز از خلط برهان عقلی و شهود قلبی در عین اذعان به وحدت مسیر و مقصد «برهان و عرفان و قرآن»؛ تبارشناسی، پیشینه‌پژوهی و توجه به سیر تطور مسائل فلسفی در بستر تاریخ؛ و مطالعه تطبیقی مسائل بین فلسفه اسلامی و فلسفه‌های غربی یا بین مکاتب مختلف فلسفه اسلامی با هم را ذکر کرد. در بخش تحول محتوایی، می‌توان بازپیرایی فلسفه از طبیعیات قدیم و توجه به فیزیک جدید؛ ارائه تقریرهای نو از برخی مسائل مانند براهین اثبات خدا؛ نظریه پردازی در زمینه ادراکات اعتباری و توجه به فلسفه‌های مضاف همچون فلسفه ذهن، فلسفه دین، فلسفه اخلاق و فلسفه حقوق؛ تکثیر براهین در برخی قواعد و مسائل فلسفی مانند ابطال دور و تسلسل؛ بسط مباحث مطرح در فلسفه‌های جدید همچون حرکت، زمان، علیت و ... را نام برد (رشاد، ۱۳۷۷، صص ۶۱-۶۲).

بخش دوم. سه قسم فلسفه اسلامی

سه قسم فلسفه اسلامی قابل تصور است: فلسفه اسلامی در مقام مفهوم، فلسفه اسلامی در مقام تحقق، و فلسفه اسلامی آینده (مطلوب). مهم است که بین این سه قسم، به ویژه اقسام دوم و سوم، تفکیک قائل شویم.

الف. فلسفه اسلامی در مقام مفهوم

مقصود از فلسفه اسلامی در مقام مفهوم، برداشت‌های متفاوتی است که اهل فلسفه از «فلسفه اسلامی» دارند. هر اهل فلسفه یا هر جریان و مکتب فلسفی، ممکن است مفهوم یا برداشت خاصی از فلسفه اسلامی در ذهن یا اندیشه خودش داشته باشد و آن را به گونه‌ای خاص تعریف کند. تعریف یک علم یا دیسیپلین ممکن است به موضوع آن، به روش آن، به غایت آن، به کارکرد و فایده آن و ... باشد. بر این اساس، می‌توان فلسفه اسلامی به مثابه یک دیسیپلین را نیز به انحاء گوناگون از جمله به موضوع آن، به روش آن، به غایت آن، به کارکرد و فایده آن و ... تعریف کرد. پیش‌تر، اجمالاً به چیستی فلسفه اسلامی و وصف «اسلامی» در این ترکیب وصفی، همچنین امکان و شرایط تحقق این فلسفه پرداختیم و اشاره کردیم که دیدگاه‌ها در این عرصه، متنوع و متکثر است. مطالعه و بررسی دیدگاه‌ها در این عرصه، ممکن است ما را از هدف نوشتار حاضر قدری دور کند.

ب. فلسفه اسلامی در مقام تحقق

مراد از فلسفه اسلامی در مقام تحقق یا فلسفه اسلامی موجود و محقق، فلسفه اسلامی آن‌گونه که عملاً در طول تاریخ، وجود و تحقق پیدا کرده، می‌باشد. پیش‌تر، سیر تطور فلسفه اسلامی در بستر تاریخ، مشتمل بر سه دوره: فلسفه اسلامی متقدم (جریان مشائی و اشراقی)، متأخر (جریان صدرائی) و معاصر (مکتب نوصدرائی)، از نظر گذشت. با نگاهی کوتاه به سیر تاریخی فلسفه اسلامی، درمی‌یابیم که دست کم حدود سه قرن زمان لازم بوده است تا یک فلسفه یا مکتب فلسفی جدید در عالم اسلام پدید آید (به عنوان استثنا، حدود پنج قرن زمان لازم بوده است تا فلسفه صدرائی یا حکمت متعالیه پدید آید):

* فلسفه مشائی: از قرن نهم میلادی/ سوم هجری؛

* فلسفه اشراقی: از قرن دوازدهم میلادی/ ششم هجری؛

* فلسفه صدرائی (حکمت متعالیه): از قرن هفدهم میلادی/ یازدهم هجری؛

* مکتب نو صدرائی: از قرن بیستم میلادی/چهاردهم هجری.

گذشته از این که "سه یا پنج قرن انتظار" برای پیدایش یک جریان یا مکتب فلسفی جدید در عالم اسلام، زمان اندکی نیست، برخی از پژوهشگران، سیر تطور فلسفه اسلامی را به دلیل این که به تدریج از عقل محض مشائی فاصله گرفته، به اشراق گرائیده، با عرفان و کلام درآمیخته، و نهایتاً رنگ و لعاب نقلی (قرآن و حدیث) پیدا کرده، سیری "پس‌رونده" دانسته‌اند: «این فلسفه [فلسفه اسلامی] با ابن‌سینا به شکل یک نظام منسجم درآمد. کار ابن‌سینا که باید گام نخست این حرکت به‌شمار می‌رفت، در عمل به گام پایانی تبدیل شد. پس از او نیز چیزی بر محتوای فلسفه افزوده نشد. آنچه سهروردی و سپس صدرالمتألهین انجام دادند، چیزی جز آمیختن فلسفه با تصوف، که یک مکتب غیرعقلانی است، نبود. البته در این باره، کار سهروردی چندان مهم نیست؛ اما کار صدرا چنان جدی است که می‌توان گفت با تلاش او، عرفان نظری بر فلسفه مشائی پیروز شد (یثربی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۰)».

هرچند برخی از اهل فلسفه، سیر تطور فلسفه اسلامی را به جهت تقویت تدریجی و فزاینده وجه "اسلامیت" آن، که امری گوهری و بنیادین در فلسفه اسلامی است، سیری "پیش‌رونده" می‌دانند: «پیش از حکمت متعالیه، تقسیمی از علوم دینی به حسب روش برای کشف اراده خدای سبحان اعمال می‌شد به این ترتیب که اگر ما از راه کشف و شهود، اراده حق تعالی را فهمیدیم، عرفان می‌شود؛ اگر از راه عقل فهمیدیم، فلسفه می‌شود و اگر از راه نقل فهمیدیم، فقه و حدیث می‌شود. اما حکمت متعالیه، روش معرفتی را توسعه داد و افزون بر عقل، از شهود و نقل نیز بهره گرفت ... برای فیلسوف، نقل هم می‌تواند صاحب فتوا باشد؛ چنان که عقل در فقه می‌تواند صاحب فتوا باشد. ملاک، تحصیل یقین است و اگر نقل از هر سه حیث سند، جهت صدور، و دلالت، قطعی بود، به نظر ملا صدرا می‌تواند حد وسط قرار گیرد فلسفه از ابتدا [ای پیدایش]، منشاء دینی داشته است ... حکیمان اسلامی، فلسفه الهی

را منبع معرفت‌شناختی اسلام قرار دادند ... اسلام به معنای «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ»، یعنی آنچه از علم ازلی و اراده حق تعالی نشأت گرفته است (جوادی آملی، ۱۳۸۴، صص ۷-۹)». اما آنچه در این میان برای ما قابل توجه ویژه است، غلبه جریان صدرائی در میان فیلسوفان معاصر و فقدان نوآوری جدی و نظریه‌پردازی فلسفی در بازه زمانی چهار قرن اخیر است: «در قلمرو حکمت، ۴۰۰ سال است که ما بر یک مکتب فلسفی [فلسفه صدرائی] پای می‌فشریم و تنها ریزه‌خوار خوان پر نعمت صدر المتألهین شیرازی هستیم و طی این مدت به‌جای هر گونه تحرک و تحول، نوآوری و نظریه‌پردازی، تنها به تعلیقه‌نگاری و حاشیه‌زنی و شرح و بسط آنچه وجوه برجسته فلسفی این دوران پدید آورده بودند، بسنده کرده‌ایم (رشاد، ۱۳۷۹، ص ۲۲)». در واقع، طی چهارصد سال اخیر، نوآوری و نظریه‌پردازی بنیادین فلسفی وجود نداشته و لذا فلسفه مستقلی شکل نگرفته است؛ چه این که فلسفه نوصدرائی را نمی‌توان به مثابه یک فلسفه اسلامی مستقل در نظر گرفت، بلکه بیشتر در حد یک مکتب یا گفتمان فلسفی ذیل فلسفه صدرائی قابل تعریف است (اما نوآوری‌های جزئی و محدود فلسفی، وجود داشته و نباید از این نکته غافل شویم).

آنچه در بالا بیان شد، بیشتر ناظر به وضعیت فلسفه اسلامی در ایران است، اما در دیگر کشورهای اسلامی هم وضعیت فلسفه اسلامی چندان مطلوب نیست؛ چه در این کشورها، به ویژه پس از آشنایی اندیشمندان و پژوهشگران مسلمان با فلسفه مغرب‌زمین، عمده توجهات به سوی توصیف و تبیین فلسفه غربی و یافته‌های آن جلب شد و کمتر به پیشبرد فلسفه اسلامی اندیشیده شد، و آنچه عملاً اتفاق افتاد، منحصر به تصحیح متون فلسفه اسلامی، شرح و تفسیر این متون، ترجمه این متون، و نهایتاً نقد برخی دیدگاه‌های فلسفی شد، و نه نوآوری و نظریه‌پردازی بنیادین در حد ایجاد یک فلسفه اسلامی مستقل و جدید.

ج. فلسفه اسلامی آینده (مطلوب)

منظور ما از فلسفه اسلامی آینده، فلسفه اسلامی مطلوب است که ممکن است بعدها پدید آید. آنچه در نوشتار حاضر مد نظر است، همین قسم سوم است و آن قسمی فلسفه اسلامی است که حل "مسئله" خواهد کرد یا دست کم مواجهه درست و تعریف شده‌ای با مسائل روز خواهد داشت و چنین فلسفه‌ای البته شرایط و لوازمی دارد که باید به آنها التفات کرد تا بتوان در آینده شاهد تحقق آن بود. بنابراین، در این قسم فلسفه اسلامی، ما به یک "آینده‌نگری" نیاز داریم.

برخی بر این باورند کار و مشغله فلسفه اساساً پرداختن به مسئله نیست، بلکه شأن فلسفه برتر از این است که خود را تا سطح مسائل جزئی و خرد تنزل بخشد. فلسفه نهایتاً به پرسش‌ها یا سؤال‌های انسان که گاه صرفاً از سر کنجکاوی مطرح می‌شوند، پاسخ می‌دهد و در واقع یکی از فواید فلسفه، ارضاء حس کنجکاوی است. گروهی هم معتقدند کار فلسفه حتی پاسخ‌گویی به پرسش‌ها نیست؛ چه این که پاسخ‌هایی که فلسفه به پرسش‌ها می‌دهد، قاطع نیست و پاسخ‌گویی قطعی و یقینی به پرسش‌های فلسفی به منزله "پایان فلسفه" است؛ بلکه کار فلسفه، به گونه‌ای بنیادین، طرح پرسش‌هاست (نک: دادبه، ۱۳۷۶، مقدمه: صج و د و نیز ص ۵۹). در این قبیل باورها و عقاید، نکات درستی هم وجود دارد؛ اما حصر فلسفه در "برج عاج" خویش، عزل آن از حل مسائل افراد و جوامع، و تحدید آن به ارضاء حس کنجکاوی و اموری از این دست هم چندان موجه نمی‌نماید. این اندازه می‌پذیریم که نباید فلسفه اسلامی را "یکسره" و "کاملاً" به مسائل روز از جمله مسائل اجتماعی-فرهنگی و کاربردی محض فروکاست (شأن اصلی فلسفه اسلامی، بحث از مطلق وجود و پرداختن به موضوعات کلان و کلی همچون خدا، انسان و جهان است)، ولی در عین حال باید بدانیم اگر فلسفه اسلامی بخواهد در دنیا مطرح باشد و حرف‌های مهمی برای گفتن داشته باشد، لازم به نظر می‌رسد با مسائل روز، مواجهه جدی داشته باشد و نسبت و مناسبات خود را با

آنها مشخص کند. واقعیت این است که امروزه فلسفه اسلامی مواجهه مهمی با مسائل روز نداشته و چندان حل مسأله نکرده یا اگر در اندک مواردی مواجهه داشته و حل مسأله هم نموده، عملاً در دنیا دیده نشده است. این در حالی است که فلسفه اسلامی موجود و محقق، استعدادها و ظرفیت‌های قابل توجهی برای حل مسائل دارد که هنوز به فعلیت نرسیده است و ما اکنون تا رسیدن به وضعیت مطلوب همچنان فاصله داریم؛ به همین جهت در مسائل روز دنیا حضور و بروز جدی نداریم. یک نشانه مهم عدم حضور فلسفه اسلامی در دنیا این است که در آثار و کتب فلسفی معاصر جهان چندان ردپایی از فلسفه اسلامی دیده نمی‌شود، حال آنکه اگر ما یافته‌های فلسفی جدی و به‌روز داشتیم، احتمالاً اهل فلسفه در دنیا به ما رجوع می‌کردند. بنابراین، باید به سمت فلسفه اسلامی آینده یا مطلوب حرکت کنیم و به‌نظر می‌رسد بقای فلسفه اسلامی و نپیوستن آن به تاریخ، در تقابل با ایده "پایان فلسفه اسلامی" که معتقد است این فلسفه چندی است که همه امکان‌های خود را به فعلیت رسانده و امکان جدیدی هم ندارد و لذا عملاً اتمام یافته است، منوط به این مهم می‌باشد. ما اکنون با چنین وضعیتی فاصله داریم و کم‌شدن یا رفع این فاصله، نیازمند تلاش فکری و فلسفی فراوان است.

با نگاهی به آنچه در مغرب‌زمین بر فلسفه گذشت، شاید وجهی دیگر از کار و مشغله فلسفی رخ بنماید؛ چه این که غریبان فلسفه را به آوردگاه "فرهنگ" و "اجتماع" و گاه مسائل "کاربردی" وارد کردند و رهیافت‌هایی فراچنگ‌شان آمد که از سنخ رهیافت‌های علمی محض نبود. در غرب عالم، چندی است که فرهنگ، سیاست، اقتصاد، حقوق، اخلاق، مدیریت و مبتنی بر رهیافت‌های فلسفی تنظیم می‌شود. مسائل و مشکلات افراد و جوامع غربی، به فلسفه و تفکر فلسفی عرضه می‌شوند و پاسخ‌هایی، فراخور کار و مشغله فلسفی، دریافت می‌کنند.

آیا نمی‌توان چنین انتظاری از فلسفه اسلامی داشت؟ به نظر می‌رسد از فلسفه اسلامی موجود و محقق نه، ولی از فلسفه اسلامی آینده می‌توان این دست انتظارات را داشت. شاید تنها در این صورت باشد که بتوان حضور و نمود فلسفه اسلامی در دنیا را یک بار دیگر شاهد بود.

بخش سوم. راه کارهای تحقق فلسفه اسلامی آینده (مطلوب)

در ادامه نوشتار حاضر، به برخی از راه کارهایی اشاره می‌کنیم که ممکن است ظرفیت‌هایی را برای فلسفه اسلامی ایجاد کنند تا حل مسأله کند یا به نحوی با مسائل روز مواجه شود. شایان توجه است که راه کارهای بالندگی، روزآمدی و نوسازی فلسفه اسلامی، بیشتر از مواردی است که در اینجا بیان خواهد شد و طبعاً پرداختن به آنها از حوصله نوشتار حاضر بیرون است؛ لذا در اینجا تنها به بیان مهم‌ترین و محوری‌ترین راه کارهایی که به نظر می‌رسد تحقق فلسفه اسلامی آینده را امکان‌پذیر می‌سازند، بسنده می‌کنیم. این راه کارها عبارتند از: اعتنای فلسفی به علوم و فناوری‌های جدید؛ توجه به موج چهارم در فلسفه؛ پرداختن به فلسفه‌های مضاف؛ اتخاذ رویکردهای انضمامی در فلسفه؛ اجرای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در فلسفه؛ و به کارگیری روش‌های جدید در فلسفه.

الف. اعتنای فلسفی به علوم و فناوری‌های جدید

فلسفه اسلامی متقدم، با فیزیک و نجوم زمان خود و به‌ویژه هیات بطلمیوسی مواجهه داشت و در واقع، باور به وجود افلاک و نظام عقول و نفوس کلی در این فلسفه از همین جا ناشی شد.^۱ البته بعدها در اثر پیشرفت‌های علمی، بطلان این گونه باورها اثبات شد و لذا طبعاً نباید

۱. وجود افلاک، نتیجه‌ای منطقی است که فلاسفه قدیم از فرض وجود سیارگان هفت‌گانه گرفته‌اند. وجود هفت سیاره نیز، به نوبه خود، از مسلمات هیئت بطلمیوسی است. بر این مبنا، قدما، افلاک نه‌گانه (هفت فلک برای سیارگان هفت‌گانه، یک فلک دیگر برای ثوابت یا ستارگان، و یک فلک دیگر که خالی است به نام فلک الأفلاک) را وضع کردند؛ چنان که اعتقاد به وجود نفوس آسمانی نیز ناشی از یافته‌های الهیات مبتنی بر طبیعیات و نجوم قدیم است که در آنها حرکت مستدیر (دایره‌وار) که ویژه اجرام آسمانی است - برخلاف حرکت مستقیم که ویژه اجسام زمینی است - کامل‌ترین نوع حرکت فرض می‌شده است؛ حرکتی که به هیچ روی از ماده‌ی مرده و ناآگاه برنمی‌آید، بلکه

انتظار داشت که فلسفه اسلامی همچون گذشته خود، بر این قسم باورها اصرار ورزد: «تحوّلات علوم تجربی به گونه‌ای است که دیگر با علوم طبیعی دوران ارسطو و ابن‌سینا، قیاس‌شدنی نیست. بنابراین، مسائلی که بر پایه داده‌های طبیعات قدیم طراحی شده بودند، اعتبار خود را از دست می‌دهند، همانند عقول دهگانه، نفوس آسمانی، ربط حادث به قدیم بر پایه حرکات افلاک و تصورات جزئی و کلی نفوس آسمان، ارادی بودن حرکت همه اجسامی که حرکت دورانی دارند، ماده و صورت که بر پایه عدم ترکیب جسم از اجزاء استوار بود و جز این‌ها (یثربی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۰)». اما مشکلی که می‌تواند تا حد زیادی نگران‌کننده باشد، این است که در فلسفه اسلامی متأخر، اصل مواجهه با علوم تجربی جدید به دست فراموشی سپرده شد و در فلسفه اسلامی معاصر هم به صورت جدی و روش‌مند دنبال نشده است. بنابر نکات فوق، لازم به نظر می‌رسد فلسفه اسلامی به علوم تجربی و فناوری‌های جدید و مسائل فلسفی منشعب از این علوم و فناوری‌ها، توجه داشته باشد، به‌ویژه علوم و فناوری‌هایی همچون فیزیک، اخترا فیزیک، زیست‌شناسی، زیست‌فناوری، هوش مصنوعی و و این هم یک راه کار مهم برای روزآمدی و اعتبار فلسفه اسلامی در دنیا و تحقق فلسفه اسلامی آینده یا مطلوب است.

ب. توجه به موج چهارم در فلسفه

فلسفه در طول تاریخ، چهار موج یا جریان مهم داشته است (البته نه به این معنا که جریان‌های دیگری وجود نداشته‌اند، بلکه به این معنا که غلبه گفتمانی یا پارادایمی تا حد زیادی با این چهار جریان بوده است). این چهار جریان عبارتند از: هستی‌شناسی (Ontology)،

وجود نفس یا جان زنده و خودآگاه را پیش‌فرض می‌دارد. بر این اساس، وجود نه فلک، نیازمند وجود نه نفس آسمانی فرض می‌شده و به تبع آن، نه عقل که علت نفوس یادشده هستند، در نظر گرفته شد و نیز یک عقل دیگر که همان عقل دهم یا عقل فعال - به مثابه واهب الصور و معطی نفوس زمینی از جمله نفس ناطقه انسانی - است (عباس‌زاده، ۱۳۹۸ ب، ص ۲۶۳).

معرفت‌شناسی (Epistemology)، مطالعات منطقی-زبان‌شناختی (Logical-Linguistic studies)، و فلسفه علوم شناختی (Philosophy of Cognitive sciences)^۱.

۱. جریان هستی‌شناسی

جریان نخست، جریان غلبه یا سیطره مباحث هستی‌شناختی در فلسفه است. از ابتدای پیدایش فلسفه کلاسیک، در یونان باستان، از فلاسفه پیش‌سقراطی تا افلاطون و ارسطو و فلاسفه نوافلاطونی، سپس فلاسفه قرون وسطا و دوره مدرسی و نیز فلاسفه اسلامی متقدم و متأخر و گاه معاصر، مشغله اصلی فلاسفه پرداختن به مباحث هستی‌شناختی و مابعدالطبیعه بود. طبعاً این به آن معنا نیست که فلاسفه کلاسیک مثلاً به بحث از معرفت، اخلاق، هنر، سیاست و ... نمی‌پرداختند؛ بلکه به این معناست که دغدغه و مشغله اصلی آنها بحث از "وجود" و به‌ویژه "موجود" بود.

۲. جریان معرفت‌شناسی

جریان دوم، جریان غلبه یا سیطره مباحث معرفت‌شناختی در فلسفه است. از دکات، لاک و هیوم تا کانت و سپس تا قرن بیستم، مباحث معرفت‌شناسی به‌طور جدی در فلسفه مطرح شد. با دکارت، انسان به مثابه فاعل شناسا (Subject) در مقابل عالم و اشیاء به مثابه متعلق شناخت (Object) قرار گرفت و با کانت فلسفه متمرکز بر مطالعه شرایط ماتقدم (A priori) شناخت و فهم آدمی و تعیین محدودیت‌های آن شد. این جریان با پیدایش معرفت‌شناسان غربی قرن بیستم به اوج خود رسید و این‌سان فلسفه به معرفت‌شناسی فروکاسته شد. مدعای این دسته از فلاسفه این بود که ابتدا باید بررسی کرد که انسان چه چیزی را می‌تواند بشناسد و شناخت او چه مرزها و محدودیت‌هایی دارد، سپس اگر معلوم شد که توانایی لازم را دارد، آنگاه از وجود و موجود بحث کند.

^۱. ممکن است از طریق یک آینده‌پژوهی دقیق بتوان پیش‌بینی کرد که موج یا جریان پنجم فلسفه در دنیا احتمالاً چه خواهد بود.

۳. جریان مطالعات منطقی-زبان‌شناختی

جریان سوم، جریان غلبه یا سیطره مطالعات منطقی و زبان‌شناختی در فلسفه است. مدعای اصلی جریان سوم این بود که بسیاری از معضلات و مشکلات فلسفی، ناشی از عدم تناسب و شفافیت منطق و زبانی است که فلاسفه در طول تاریخ به کار گرفته‌اند؛ پس پیش از هرگونه مشغله فلسفی، باید منطق و زبان مناسب و شفاف را تدوین و تأسیس کرد. این گونه شد که فلاسفه تحلیلی و پوزیتیویست‌های منطقی قرن بیستم پدید آمدند و اینان فلسفه را به مباحث منطقی و زبان‌شناختی فروکاستند. البته جریان فلسفه قاره‌ای و مکاتب ذیل آن همچون پدیدارشناسی، اگزیستانسیالیسم، ساختارگرایی، پساساختارگرایی، نظریه انتقادی و هم در قرن بیستم به وجود آمدند که نباید از نظر دور بمانند.

۴. جریان فلسفه علوم شناختی

جریان چهارم، که فلسفه اکنون در آن قرار دارد، جریان غلبه یا سیطره مباحث فلسفی برآمده از علوم شناختی است که گاه از آن به "فلسفه علوم شناختی" تعبیر شده است. در واقع، فلسفه علوم شناختی، شاخه‌ای از فلسفه است که به بررسی مسائل و چالش‌های فلسفی برآمده از مطالعه علمی شناخت در انسان می‌پردازد. علوم شناختی، در اثر پیشرفت‌های شگرف علمی-فناورانه غرب، به‌ویژه در زمینه علوم اعصاب، دانش رایانه و هوش مصنوعی، از اوایل قرن بیست و یکم پدید آمد. علوم شناختی عبارت است از: دانش مطالعه مغز، ذهن و هوش و فرآیندهای مرتبط با آنها. علوم شناختی مجموعه‌ای متشکل از دست‌کم شش دانش (فلسفه ذهن، هوش مصنوعی، عصب‌شناسی شناختی، روان‌شناسی شناختی، زبان‌شناسی شناختی، و انسان‌شناسی شناختی) است. برخی، علم رایانه را هم به این فهرست افزوده‌اند. مسائل علوم شناختی، عبارتند از: فرآیندهای مرتبط با مغز و ذهن و هوش در انسان، همچون تفکر و استدلال، ادراک، هوشیاری، حافظه، التفات، زبان، یادگیری، تصمیم‌گیری، پیش‌بینی، تجزیه و تحلیل، حل مسأله و علوم شناختی، دانشی میان‌رشته‌ای است.

از یک سو، بسیاری از بینش‌ها و مفاهیم اصلی علوم شناختی، از فلسفه به‌ویژه فلسفه ذهن اخذ شده‌اند؛ از سوی دیگر، یافته‌های علوم شناختی در تبیین شناخت انسان و فرآیندهای پیچیده آن، رهیافت‌های تازه‌ای را پیش روی اهل فلسفه قرار می‌دهد؛ رهیافت‌هایی که می‌توانند فلسفه را از انتزاعی‌اندیشی و نظرورزی محض به سمت انضمامی‌اندیشی و کاربردمندی سوق دهد. بنابراین، در عرصه پژوهش، هم علوم شناختی به فلسفه نیازمند است و هم فلسفه به علوم شناختی. این نکته در مورد نسبت فلسفه اسلامی و علوم شناختی - علیرغم اختلافات مهمی که این دو از جهت روش، رویکرد و یافته‌ها با هم دارند - نیز صادق است (عباس‌زاده، ۱۴۰۰، صص ۲۲۵-۲۲۶). لازم به نظر می‌رسد، توجه فلسفه اسلامی به علوم شناختی و مباحث مرتبط با آن از قبیل مطالعات مغز و اعصاب، ذهن و روان، زبان، هوش مصنوعی، و ... معطوف گردد. فضای سایبر (Cyberspace) نیز با علوم شناختی ارتباط وثیق دارد؛ زیرا این فضا برآمده از علوم رایانه و هوش مصنوعی است، پس فلسفه اسلامی باید به مسائل مربوط به آن هم توجه ویژه داشته باشد.

فلسفه اسلامی متقدم و متأخر در هستی‌شناسی باقی ماند و فلسفه اسلامی معاصر علاوه بر هستی‌شناسی تا حدی در مباحث معرفت‌شناختی هم ورود کرد، اما آن‌گونه که باید و شاید، بحث‌های منطقی و زبان‌شناختی را از منظر فلسفی دنبال نکرده و در فلسفه علوم شناختی یا مباحث فلسفی برآمده از علوم شناختی هم وارد نشده است. بنابراین، یک راه کار تحقق فلسفه اسلامی آینده یا مطلوب، توجه ویژه به موج چهارم فلسفه و پرداختن به مسائل مهم مطرح در این موج است.

ج. پرداختن به فلسفه‌های مضاف

یکی دیگر از راه کارهای مهم روزآمدی، کارآمدی و عطف توجه فلسفه اسلامی به مسائل عملی و کاربردی، پرداختن به فلسفه‌های مضاف (Philosophy of) است: «مقتضای شأن «علم‌العلوم» فلسفه، قابلیت تحویل عمده مباحث فراهم آمده در طیف مباحث متنوع کنونی

حکمت اسلامی به شاخه‌های تخصصی (چنان که فرنگیان در فلسفه‌های معاصر چنین کرده‌اند)، نیز اقتضای معقولیت آموزه‌های دینی اسلامی و نیز غنا و قوام درخور علوم عقلی اسلامی از جهت نگاه عقلانی و معرفتی به علوم و امور؛ و دلایل دیگری، امکان تأسیس فلسفه‌های مضاف (اسلامی) را محرز می‌نماید ... باید اذعان کرد که عالم و آدم نو شده و علوم و معارف برآمده از (و بر ساخته بر) گزاره‌ها و آموزه‌های ... فلسفه اسلامی ... نیز، باید متناظر به نظرها و نیازهای نوپدید عالم جدید، بازنگری و نوسازی گردد (رشاد، ۱۳۹۸).

فلسفه مضاف را می‌توان به «تأمل فلسفی بیرون‌نگر در باب هر یک از علوم و امور مختلف» تعریف کرد.^۱ چنین تأملی آن‌گونه که از تعریف فوق برمی‌آید، لزوماً با "رویکرد فلسفی" انجام می‌شود، پس شاخه‌ای از فلسفه است و نیز به هر علم یا امری از زوایای "بیرون از قلمرو موضوع و مسائل آن علم یا امر" می‌نگرد، نه از زوایای درونی آن علم یا امر؛ پس یک دانش درجه دوم (در مقابل دانش درجه اول) است. فلسفه مضاف، بر دو قسم است: فلسفه مضاف به امور یا مقوله‌ها، مانند فلسفه سیاست، فلسفه زبان، فلسفه فناوری، فلسفه ذهن و ... و فلسفه مضاف به علوم یا دیسیپلین‌ها، مانند فلسفه پزشکی، فلسفه علوم اجتماعی، فلسفه علوم سیاسی، فلسفه منطق و اندیشمندان غرب قرن‌ها زودتر از متفکران اسلامی به فلسفه‌های مضاف پرداختند و این‌سان فلسفه خود را از ساحت نظر و رأی محض (انتزاعیات) به صحنه عمل و کاربرد (انضمامیات) نزدیک کردند (عباس‌زاده، ۱۳۹۸ الف، صص ۸-۹).

در صورت عطف توجه فلسفه اسلامی به فلسفه مضاف، مباحث جدیدی همچون فلسفه فناوری، فلسفه رسانه، فلسفه فضای سایبر و ... هم با رویکرد فلسفه اسلامی شکل خواهند

^۱. همچنین فلسفه مضاف، به «دانش مطالعه فرانگر- عقلانی یک علم یا یک رشته علمی یا یک امر دستگاه‌وارانگاشته حقیقی یا اعتباری، معرفتی یا غیرمعرفتی، برای دستیابی به احکام کلی فرابخشی و بخشی مضاف الیه» تعریف شده است (رشاد، ۱۳۹۴، ص ۲۷). این تعریف اگرچه قدری دشوار و دیرپاب به نظر می‌رسد، اما مجموعاً شرایط یک تعریف دقیق و استوار را داراست.

گرفت؛ امری مهم که اکنون در کشورهای اسلامی تقریباً مغفول است و این می‌تواند یک راه کار مهم برای تحقق فلسفه اسلامی مطلوب در آینده باشد.

د. اتخاذ رویکردهای انضمامی در فلسفه

فلسفه اسلامی خاصه در دوره متقدم و متأخر و حتی معاصر عمدتاً رویکرد انتزاعی داشته است، حال آنکه لازم به نظر می‌رسد این فلسفه -به تناسب مشکلات افراد و جوامع امروزی- به رویکردهای انضمامی نیز توجه کند. واقعیت این است که مشکلات بشر کنونی، عمدتاً نه از سنخ مسائل انتزاعی بلکه از سنخ مشکلات فرهنگی و اجتماعی (در سطح جامعه) و دغدغه‌ها و تشویش‌های شخصی روزمره (در سطح فردی) است. فلسفه اسلامی، از این جهت، همانند فلسفه‌های کلاسیک عقل‌گرای غربی است که نوعاً انتزاعی‌اندیش هستند. اما در غرب، از اواخر قرن نوزدهم و به‌ویژه در قرن بیستم، برخی فلسفه‌های قاره‌ای مانند پدیدارشناسی و به‌ویژه اگزیستانسیالیسم به وجود آمدند که از رویکردهای کلاسیک خصوصاً انتزاعی‌اندیشی فاصله گرفتند و رویکردهای انضمامی را -ناظر به مشکلات انسان امروز- دنبال کردند: «این مکتب یا جریان [اگزیستانسیالیسم]، بر فرد انسان نه به‌مثابه فاعل شناسا و واجد دیگر کیفیات کلی انتزاعی، بلکه بیش‌تر به‌مثابه موجود کنش‌گر، دارای احساس، فاقد ماهیت ازپیش تعیین شده، و یگانه تمرکز می‌کند. برخی از فلاسفه وجودی از ره‌گذر تحلیل انسان، در صدد شناخت انضمامی وجود (هستی) و معنای آن نیز برمی‌آیند. پس فلسفه وجودی غالباً دو مسیر را دنبال می‌کند: تحلیل انسان و اوصاف او و کشف معنای وجود؛ اگرچه در این راستا به هیچ وجه از عقل نظری و نظامات مابعدالطبیعی بهره نمی‌گیرد، بلکه با آن‌ها ضدیت می‌ورزد و به تحلیل انضمامی و توصیف پدیدارشناختی امور بسنده می‌کند (عباس‌زاده، ۱۳۹۶، ص ۱۴)».

فلسفه اسلامی هم نیاز دارد به این که قدری از رویکرد انتزاعی سنتی خود فاصله گرفته، رویکرد انضمامی به مسائل داشته باشد و این به نظر می‌رسد یک راه کار مهم برای نوسازی این فلسفه و کاربردی شدن آن و بالمآل تحقق فلسفه اسلامی آینده یا مطلوب است.

۵. اجرای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در فلسفه

اکنون در دنیا مرز دانش‌های مختلف را پژوهش‌های "میان‌رشته‌ای" تعیین می‌کنند. بر این اساس، در حل مسائل امروزی، گاه لازم است چند دانش دیگر را به همکاری تولید و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای را سامان بخشید. میان‌رشته‌ای، در دانش امروز، به قلمرو مطالعاتی و پژوهشی اطلاق می‌شود که مسائل آن با بهره‌گیری از مبانی و روش‌های چندین دانش تخصصی، مورد بررسی قرار می‌گیرند (متین، ۱۳۹۲، صص ۱۱۱-۱۱۹). میان‌رشته‌ای، دارای شیوه‌های مختلفی است که از آن جمله می‌توان به سه شیوه اصلی اشاره کرد: بینارشته‌ای (Cross-disciplinary)، چندرشته‌ای (Multi-disciplinary) و فرارشته‌ای (Trans-disciplinary) (درزی؛ فرامرز قراملکی؛ پهلوان، ۱۳۹۲، صص ۷۴-۷۶). باید به مطالعات میان‌رشته‌ای در فلسفه اسلامی و ترابط این فلسفه با سایر امور و مقولات امروزی توجه داشته باشیم. در صورت چنین توجهی، مطالعاتی همچون: فلسفه و فناوری، فلسفه و تمدن، فلسفه و فرهنگ، فلسفه و فضای سایبر و ... با رویکرد اسلامی شکل خواهند گرفت.

فلسفه اسلامی تاکنون تنها به پژوهش تک‌رشته‌ای بسنده نموده است و لذا یک راه کار تحقق فلسفه اسلامی آینده یا مطلوب که می‌تواند در دنیای کنونی سخنی برای گفتن داشته باشد، اجرای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در فلسفه است.

و. به کارگیری روش‌های جدید در فلسفه

در اهمیت روش و روش‌مندی می‌توان گفت علم از مسأله فربه می‌شود و مسأله در مطالعات نظام‌مند مطرح است و از طریق پژوهش "روش‌مند" تحلیل شده، پاسخ می‌یابد (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۰، ص ۲۲). روش‌شناسی، نظریه‌ای در باب روش است. سیر روش‌شناسی

فلسفه اسلامی در بستر تاریخ به ما نشان می‌دهد که فلسفه مشاء روش عقلی و استدلال برهانی را در پیش گرفت؛ فلسفه اشراقی روشی مرکب از روش‌های عقلی و شهودی (= اشراقی) را دنبال کرد؛ حکمت متعالیه نیز به معنای عام اشراقی است؛ زیرا هم از عقل بهره می‌گیرد و هم از شهود، هرچند گاه به روش نقلی هم متعهد است. بنابراین، در تاریخ فلسفه اسلامی (متقدم، متأخر و معاصر)، روش‌های چندان متکثری مشاهده نمی‌شوند. اما فلسفه، در غرب معاصر به‌ویژه از قرن بیستم به این سو، با تکتیری از روش‌شناسی‌ها و کاربرست روش‌های جدید روبه‌رو شد و بر همین اساس، تنوعی از مکاتب و دیدگاه‌های فلسفی پدید آمد. فلسفه غربی، به تناسب مسائل موردبحث خود، گذشته از روش‌های فلسفی مرسوم، از روش‌هایی همچون روش‌های دیالکتیکی، تجربی و پوزیتیو، عمل‌گرایی، تحلیل منطقی و زبان‌شناختی، تبارشناختی، پدیدارشناختی، تفسیری-هرمنوتیکی، معناشناختی و ... بهره‌گیری کرد. برای نمونه، در باب اهمیت روش تحلیل منطقی-معناشناختی و لزوم به‌کارگیری آن در فلسفه اسلامی می‌توان اظهار داشت: «نقادی یک نظریه، یعنی تلاش برای ارزیابی و تعیین ارج و قیمت آن، متوقف بر ایضاح مفاهیم مأخوذ در آن نظریه است و این هم به نوبه خود، متوقف بر داشتن روشی برای تعریف و ایضاح مفاهیم است ... این روش را فیلسوفان تولید می‌کنند ... اگر مکتب فلسفه تحلیلی را که یکی از مکتب‌های پرنفوذ در روزگار ماست به‌عنوان الگو در نظر بگیریم، فلسفه اسلامی از این حیث بسیار فقیر است و نیاز به کار جدی دارد (علیزاده، ۱۳۸۹، ص ۷)». بنابراین، لازم به نظر می‌رسد فلسفه اسلامی هم به روش‌شناسی‌های جدید توجه داشته باشد و روش‌های روزآمد و کارآمد را در پژوهش‌های خود به کار گیرد تا بتواند به حل مسئله پردازد و لذا این نیز می‌تواند یک راه کار اساسی به منظور بالندگی این فلسفه و تحقق فلسفه اسلامی آینده یا مطلوب قلمداد شود.

نتیجه‌گیری

در نوشتار حاضر ابتدا به مباحثی همچون چیستی، امکان و تحقق فلسفه اسلامی؛ دستاوردهای این فلسفه؛ و سیر تطور آن در بستر تاریخ (فلسفه‌های اسلامی متقدم، متأخر و معاصر) پرداخته شد. سپس سه قسم فلسفه اسلامی (در مقام مفهوم، در مقام تحقق، و آینده یا مطلوب) از هم تفکیک شد، و نهایتاً مهم‌ترین و محوری‌ترین راه‌کارهای تحقق فلسفه اسلامی آینده یا مطلوب -فلسفه‌ای که درگیر مسائل روز است- پیش نهاده شد و مورد تأکید قرار گرفت:

۱. توجه فلسفه اسلامی به "علوم تجربی و فناوری‌های جدید" و مسائل فلسفی که این علوم و فناوری‌ها ایجاد می‌کنند بسیار مهم است، به‌ویژه علوم و فناوری‌هایی همچون فیزیک، اخترفیزیک، زیست‌شناسی، زیست‌فناوری، هوش مصنوعی و

۲. فلسفه در طول تاریخ، چهار موج یا جریان مهم داشته است: هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، مطالعات منطقی-زبان‌شناختی، و فلسفه علوم‌شناختی. جریان چهارم، شاخه‌ای از فلسفه است که به بررسی مسائل و چالش‌های فلسفی برآمده از مطالعه علمی شناخت در انسان می‌پردازد. لازم به نظر می‌رسد فلسفه اسلامی به "موج چهارم" توجه ویژه داشته باشد.

۳. یکی دیگر از راه‌کارهای مهم روزآمدی، کارآمدی و عطف توجه فلسفه اسلامی به مسائل عملی و کاربردی، پرداختن به "فلسفه‌های مضاف" است. فلسفه مضاف را می‌توان به «تأمل فلسفی بیرون‌نگر در باب هر یک از علوم و امور مختلف» تعریف کرد.

۴. فلسفه اسلامی در دوره متقدم و متأخر و حتی معاصر عمدتاً رویکرد انتزاعی داشته است، حال آن‌که لازم به نظر می‌رسد، این فلسفه -به تناسب مشکلات افراد و جوامع امروزی- به "رویکردهای انضمامی" ممکن همچون پدیدارشناسی، اگزیستانسیالیسم و ... هم توجه کند.

۵. اکنون در دنیا مرز دانش‌های مختلف را "پژوهش‌های میان‌رشته‌ای" تعیین می‌کنند. بر این اساس، در حل مسائل امروزی، گاه لازم است، فلسفه اسلامی چند دانش دیگر را به همکاری طلبیده، پژوهش‌های میان‌رشته‌ای را سامان بخشد.

۶. فلسفه اسلامی می‌تواند به "روش‌شناسی‌های جدید" توجه داشته باشد و روش‌های روزآمد و کارآمد همچون تبارشناختی، پدیدارشناختی، تفسیری-هرمنوتیکی، معناشناختی و ... را در پژوهش‌های خود به کار بندد تا بتواند به حل مسأله بپردازد.

منابع

- جواد آملی، عبدالله (۱۳۸۴)، «چیستی فلسفه اسلامی»، در: قبسات (فصلنامه علمی پژوهشی در حوزه فلسفه دین و کلام جدید)، سال دهم، شماره ۳۵.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۴)، «هویت فلسفه اسلامی»، در: مجله قبسات (فصلنامه علمی پژوهشی در حوزه فلسفه دین و کلام جدید)، سال دهم، شماره ۳۵.
- دادبه، اصغر (۱۳۷۶)، کلیات فلسفه، چاپ سیزدهم، تهران: دانشگاه پیام نور (انتشارات آزمایشی متون درسی).
- درزی، قاسم و فرامرز قراملکی، احد و پهلوان، منصور (۱۳۹۲)، «گونه‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای در قرآن کریم»، در: مجله مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، سال پنجم، شماره ۴.
- رشاد، علی‌اکبر (۱۳۷۹)، «بایسته‌های کنونی دین‌پژوهی»، در: قبسات (فصلنامه علمی پژوهشی در حوزه فلسفه دین و کلام جدید)، سال پنجم، شماره ۱۵ و ۱۶.
- رشاد، علی‌اکبر (۱۳۹۸)، «بایستگی‌های کنونی فلسفه اسلامی»، در: وبگاه رسمی آیت‌الله علی‌اکبر رشاد <https://rashad.ir/?p=1494>.
- رشاد، علی‌اکبر (۱۳۹۴)، «تعریف فلسفه مضاف»: مجله ذهن (فصلنامه علمی پژوهشی معرفت‌شناسی و حوزه‌های مرتبط)، سال شانزدهم، شماره ۶۳.

- رشاد، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، «گفتمان فلسفی نو‌صدرايي»، در: قسبات (فصلنامه علمی پژوهشی در حوزه فلسفه دین و کلام جدید)، سال سوم، شماره ۱۰ و ۱۱.
- عابدی شاهرودی، علی (۱۳۷۴)، «ادوار و اصول فلسفه مشاء»، در: مجله کیهان اندیشه، شماره ۵۹.
- عباس‌زاده، مهدی (۱۳۹۶)، الهیات اگزیستانس: سیری تطبیقی انتقادی در افکار و آرای جان مک‌کواری، چاپ اول، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- عباس‌زاده، مهدی (۱۳۹۸ الف)، «فلسفه دین و الهیات جهانی با رویکرد اسلامی»، در: مجله علمی قسبات (در حوزه فلسفه دین و کلام جدید)، سال بیست و چهارم، شماره ۹۱.
- عباس‌زاده، مهدی (۱۴۰۰)، «نسبت علوم شناختی و فلسفه اسلامی»، در: دوفصلنامه الهیات و فلسفه معاصر، دوره یکم، شماره ۱.
- عباس‌زاده، مهدی (۱۳۹۸ ب)، نظام معرفت‌شناسی اشراقی سهروردی، چاپ سوم، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- عبودیت، عبدالرسول (۱۳۸۲)، «آیا فلسفه اسلامی داریم؟»، در: مجله معرفت فلسفی (فصلنامه علمی پژوهشی در زمینه علوم فلسفی)، سال اول، شماره ۱.
- عزیزاده، بیوک (۱۳۸۹)، «بایسته‌های تحقیق در فلسفه اسلامی»، در: آینه معرفت (فصلنامه فلسفه و کلام اسلامی)، سال دهم، شماره ۲۴.
- فرامرز قراملکی، احد (۱۳۸۰)، روش‌شناسی مطالعات دینی، چاپ اول، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- متین، منصور (۱۳۹۲)، فرهنگ اصطلاحات میان‌رشته‌ای، چاپ اول، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳ الف)، پاورقی اصول فلسفه و روش رئالیسم، در: مجموعه آثار استاد شهید مرتضی مطهری، جلد ۶، چاپ دوم، تهران: انتشارات صدرا.

- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳ب)، مقالات فلسفی، در: مجموعه آثار استاد شهید مطهری، جلد ۱۳، چاپ اول، تهران: انتشارات صدرا.

- یثربی، سیدیحیی (۱۳۸۸)، تاریخ تحلیلی-انتقادی فلسفه اسلامی، چاپ اول، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

